

Трансформація релігійної самосвідомості в середовищі росіян – старообрядців в сучасній Україні (на прикладі харківської общини старовірів-безпоповців поморської згоди)

Арзуманова Т. В.

Арзуманова Т. В. Трансформація релігійної самосвідомості в середовищі росіян-старообрядців в сучасній Україні (на прикладі харківської общини старовірів-безпоповців поморської згоди). Досліджено досвід збереження російськими старообрядцями власної культури та релігійних традицій на Харківщині. Зроблено висновок про трансформацію релігійної свідомості, секуляризацію світогляду значної кількості членів общини старовірів - безпоповців поморської згоди під впливом міської культури, глобалізаційних процесів та інших чинників.

Ключові слова: релігійна громада, старовіри, безпоповці, поморська згода, етнічна культура.

Арзуманова Т. В. Трансформация религиозного сознания в среде русских старообрядцев в современной Украине (на примере харьковской общины староверов - беспоповцев поморского согласия). Исследовано опыт сохранения культуры и религиозных традиций русскими старообрядцами на Харьковщине. Сделан вывод о трансформации религиозного сознания, секуляризации мировоззрения значительного числа членов общины староверов - беспоповцев поморского согласия под влиянием таких факторов: городская культура, глобализационные процессы и ряд других факторов.

Ключевые слова: религиозная община, староверы, беспоповцы, поморское согласие, этническая культура.

Arzumanova T. V. The Religious Consciousness Transformation Among Russian Old Believers in Modern Ukraine (on Kharkov Old Believers of Pomorian Agreement Community Example). The Russian Old Believers maintenance of own culture and religious traditions experience in Kharkiv region is investigated. A conclusion about transformation of Old Believers religious consciousness, religion community members secularizing of world view by the city culture development, global processes and other factors was done.

Keywords: the religion society, the Old Believers, the «priestless», the Pomorian Agreement, ethnic culture.

Дослідження історії та сучасного розвитку поліетнічного та багатоконфесіонального суспільства сучасної України є провідної галуззю вітчизняної історіографії. Поряд із соціологами, лінгвістами, мистецтвознавцями, культурологами історикам слід зосередити увагу на вивченні феномену збереження російськими старообрядцями власної культури та релігійних традицій в сучасній українській державі.

Метою даної статі авторка визначила дослідження етнічної та релігійної ідентичності харківських старообрядців так званої поморської згоди, трансформаційних процесів в культурі даної общини під впливом міської культури, глобалізаційних процесів та інших зовнішніх та внутрішніх чинників, що ведуть до втрати самотності членів даної релігійної громади.

В сучасній історіографії приділяється значна увага історії релігійної політики в державі, церковно – державним відносинам, поряд з тим вивчення релігійних практик, релігійної повсякденності, людини в світі її релігійної поведінки є проблемами, що не знайшли відображення в роботах науковців. В той час, як провідним напрямком сучасної історичної науки є антропологічний підхід до вивчення подій та явищ, звернення до соціальної історії, проблем пересічної людини вивчення історії релігійної повсякденності членів старовірівської общини є вкрай актуальним.

Релігійна повсякденність складається із сукупності досвіду, уявлень, соціальної поведінки, які стосуються та віддзеркалюють релігійні погляди як релігійної общини, так і окремих її членів. До релігійної повсякденності можна віднести і прояви колективної та індивідуальної форми релігійності.

Кризові явища в розвитку релігії за радянських часів, знищення релігійних цінностей (як матеріальних, так і духовних) призвели до втрати значного пласту української культури. За цих умов є важливим вивчення феномену збереження закритими, «замкненими» релігійними субкультурами власних релігійних поглядів, традицій, стилю життя. До числа таких релігійних субкультур може бути віднесена і общини росіян – старообрядців, що з XVII ст. з'являються на теренах України, шукаючи притулок від гонінь та переслідувань з боку офіційної православної («ніконіанської») церкви.

Одночасна колонізація Слобожанщини росіянами та українцями створила унікальну культуру регіону, вивчаючи яку необхідно досліджувати і історію росіян – старовірів, які відіграли значну роль у її формуванні.

Історія старовірів Харківщини вивчена рядом дослідників, які в першу чергу зосередили увагу на аналізі XIX ст., коли старообрядці піддавалися значним переслідуванням з боку влади Російської імперії, розглядалися як сектанти [5, с. 77-88; 4, с. 45- 48; 3, с. 15-18]. Сучасний розвиток культурної спадщини, ментальні відмінності, субкультура старовірів, вплив на неї процесів урбанізації як значного фактора трансформації релігійної

свідомості та багато інших питань не знайшли відображення в роботах науковців і потребують спеціального дослідження.

В рамках провідного напрямку сучасної історії – усної історії відкривається можливість розглянути сучасний стан розвитку релігійної общини старообрядців засобами особистого інтерв'ювання, яке дає розуміти смисли, інтерпретації, зв'язки та суб'єктивний досвід як окремих членів так і безпосередньо старовірівської громади.

У заселенні Слобожанщини, розпочате з другої половини XVII ст., брали участь і послідовники старообрядництва, які втікали на околиці Російської держави від релігійних переслідувань. Архівні джерела свідчать, що «розкольніки» – безпоповці осіли у Харківській губернії в Чугуєві, Боровій, Зарожному, Терновій та інших населених пунктах, де вони складали або абсолютну більшість населення, або «закриту» групу одновірців, які практично не взаємодіяли з православними односельчанами [1, л. 56-67; 2, л. 18].

Протягом століть для старовірів – безпоповців були притаманні закритість від суспільства з метою збереження віри батьків, ендогамні шлюби, виховання дітей в традиціях власної релігії, передача від покоління до покоління заповітів зберігати власну релігійну ідентичність. В умовах переслідувань царським урядом та за радянських часів старовіри зберігали релігію, щільно згруповуючись общиною навколо наставників та молитвиних будинків.

Історія сучасної общини старовірів у Харкові, пов'язана з відкриттям молитвиного дому у 1978 році (на вулиці Гвардійській). Саме молитвиний дім об'єднав релігійну громаду, надав можливість відправляти обряди, молитися. Більшість прихожан у 1970-х – 1980-х роках були вихідцями із російських сіл, які переїхали до Харкова на навчання або роботу. Їхніми зусиллями були зібрані кошти на купівлю будинку, перебудову його під традиційний молитвиний будинок старообрядців – безпоповців, передані цінні книги, ікони.

Община старовірів – безпоповців поморської згоди за словами її наставника Олександра Івановича на початку 2010-х рр. налічує понад 500 осіб. Поряд з тим регулярно відвідують молитвиний будинок не більше 50 прихожан: переважно жінки пенсійного віку та декілька чоловіків. На думку старообрядців, в теперішній час їх община переживає кризу через «маловір'я» прихожан, втрату віри, історичних коренів, відмову від релігійних старообрядницьких традицій, світогляду та типу поведінки.

Історія старовірів в дореволюційній Росії, в радянські часи – це трагічна історія переслідувань їх віри, заборони відправляти культові обряди, закриття молитвиних будинків, арештів та погроз, примусів відректися від віри батьків, насмішки та негативне ставлення з боку оточуючих. Попри всі ці негативні явища рівень релігійності серед старообрядців, рівень їх згуртованості та готовності протистояти владі був дуже високий. В сучасній Україні члени старовірівської громади

визначають високий рівень релігійної толерантності як з боку влади, так і з боку громадян. В той же час головною проблемою ними визнається трансформація релігійної свідомості, втрата багатьма членами общини релігійних традицій, що веде до значного скорочення чисельності старообрядців.

Традиційно община старообрядців поповнювалася саме за рахунок дітей старовірів. Випадки переходу до общини старовірів – поодинокі. Проте вони мають місце і в наш час. Основну масу старообрядців, які охрестилися, складають люди, що змінили власну релігію, укладаючи шлюб із представниками старообрядницької релігії (випадки, коли саме дівчата змінюють релігію заради шлюбу із старовіром переважають над випадками зміни релігії хлопцями заради нареченої – представниці даної релігії).

Ендогамні шлюби протягом століть були основою збереження релігійних традицій в старообрядницьких общинах. Вони були і основою збереження міцності шлюбу. Як зазначив прихожанин харківської общини Олександр (35 років), шлюб має бути лише із людиною, яка сповідує старообрядництво, розуміє і розділяє спосіб життя, притаманний старовірам: «Люди, которые с «другого мира» – они не будут понимать, что это такое. В этом надо вырасти».

Як зазначають члени общини, до війни проблема укладання шлюбу не була гострою для родин старообрядців. Значна кількість старовірівських сіл в прикордонному регіоні між Харківською та Білгородською областями спрощувала пошук наречених. З дитинства дітям пояснювали, що створювати родину можна лише із одновірцем. Як згадувала Прасковія Іванівна (59 років), коли вона була маленькою дівчинкою, мама часто повторювала їй та її сестрам: «Вы же мне только хохла не приведите». Російські старообрядницькі села були оточені мережею українських сіл, тому українська етнічність та православне віросповідання поєднувалися в уявленні росіян – старообрядців: православні – це хохли, росіяни – старовіри. Респондентка підкреслювала, що в дитинстві вона була впевнена, що всі росіяни – це старообрядці, а всі українці сповідують «ніконіанське» православ'я.

Заборона на шлюби з іновірцями була дуже суворою. Традиційно дітям наводилися приклади із церковних книжок, приклади із життя, коли шлюби з іновірцями закінчувалися трагічно. Взяти шлюб із іновірцем означало піти проти волі батьків, що сприймалося як суворий гріх: «Кто ослушается волю отца – тому Бог век укоротит».

Нині укласти шлюб із одновірцем є досить складним явищем через малочисельність общини у Харкові. Невизнання шлюбу із представником так званої «ніконіанської» церкви родичами, на наш погляд, є фактором, який певним чином відштовхує молодь від старообрядництва. В той же час, представники харківської общини старовірів наводять приклади чисельних шлюбів, коли заради нареченого – старовіра його друга половина перейшла в лоно

старовірівської церкви. Досить цікавим є приклад однієї з прихожанок, яка розповідала про долю свого сина. За її словами, він кохав дівчину, але чесно зізнався їй, що не може з нею одружитися, тому вона повинна виходити заміж за іншого. Дівчина вийшла заміж, народила дитину, однак її шлюб виявився нещасливим і розпався невдовзі. І лише після цього син респондентки зізнався, що він не міг з нею одружитися саме через віру. Молода жінка перейшла в старообрядництво, повінчалася і в шлюбі ще народила двох синів. Цікавим є факт, що її донька від першого шлюбу також була перехрещена. Однак такі історії не розповсюджені.

Церковний шлюб, на думку віруючих, захищає сім'ю від розлучення. Єдиною причиною якого може бути тільки блуд – коли чоловік або дружина зраджували. Проте, якщо чоловік зраджував і розлучився, він має право вдруге укласти шлюб, а жінка, яка зрадила чоловіку у першому шлюбі, більше не має права виходити заміж.

Стосунки між чоловіком і дружиною в шлюбі будуються на основі релігійних вчень. Під час обряду вінчання наставник у проповіді нагадує, що чоловік є головою в сім'ї, дружина має його слухати. Провідним обов'язком чоловіка є виховання дітей у душі старообрядництва, навчання дітей молитвам, читання Священного писма, релігійної літератури.

В шлюбі старообрядці суворо дотримуються правила, що Ісус Христос - головний над чоловіком, а чоловік – головний над дружиною та дітьми. Домінування чоловіка навіть віддзеркалюється і в інтимній стороні шлюбу. Наприклад, інтимні стосунки у старообрядців заборонені на протязі всіх чотирьох постів, а також в ніч з вівторка на середу, з четверга на п'ятницю, з суботи на неділю. Проте поширена думка, що жінка не має права відмовляти чоловіку, якщо він буде наполягати на інтимній близькості. Як зазначали прихожанки, якщо чоловік буде розгніваний на жінку (саме через її відмову), то молитви (ні жінки, ні чоловіка) не будуть почуті Богом. «Жінка має все витерпіти, така її доля – коритися і терпіти», – дуже поширена думка жінок–прихожанок.

Жінка має задовольняти чоловіка, а потім спокутувати цей гріх додатковими молитвами. У випадку, коли саме жінка виступить ініціатором близькості у заборонені дні, її гріх буде набагато страшнішим і спокутувати їй доведеться його дуже довго.

Релігійні погляди забороняють прихожанам використовувати засоби контрацепції, переривання вагітності ж відноситься до найстрашнішого гріху. Проте, як зазначив наставник, під час сповіді прихожани зізнаються, що така практика поширена в сучасних сім'ях старообрядців. Традиційні багатодітні сім'ї старовірів залишилися в історії. В наш час в родинях по одній – дві дитини.

Виховання та навчання дітей визначається пріоритетною метою саме чоловіків. Начитаність, високий рівень знання релігійної літератури, цитування, наведення прикладів із життя святих є характерною рисою членів старообрядницької общини, навіть дитячого віку. Зазвичай, старовіри приховують свої релігійні погляди від сторонніх, але у випадку, коли вони довіряють інтерв'юєру, їх стиль мовлення, вміння використовувати цитати із Біблії та з інших релігійних джерел свідчить про високий рівень обізнаності.

З перших днів життя батьки виховують дитину «у вірі». Як зазначав респондент Олександр, замість колискових, він співав дітям псалми, читав молитви. Таким чином, дитина з раннього дитинства привчається до релігійних поглядів батьків, які їй також в подальшому доведеться поділяти.

Діти виховуються у строгості та повазі до старших, батьки є абсолютним авторитетом і їх поведінка є взірцем. Наприклад, дитина, яка тільки навчилася говорити, знає напам'ять декілька молитов. Навіть дуже маленькі діти щоранку прокидаються досвіту і моляться разом з батьками. Починаючи будь-яку справу (молитву, вживання їжі, виконання домашнього завдання, тощо), дитина має звернутися до старших (батька, діда, матері) за благословенням. (Традиційно діти звертаються так: «Благословите мене на молитву»). Перед початком вживання їжі дитина має перехреститися і промовити молитву.

Суворе виховання та ціла низка обов'язкових до виконання правил та заборон, що регламентують житті старовірів, є фактором робить життя старообрядців досить проблематичним в оточенні представників православ'я та інших релігій.

Релігійні погляди обумовлюють і певні правила поведінки та зовнішнього вигляду старообрядців. Старовіри практично не вживають спиртного (лише червоне вино під час релігійних свят): «Мы пьем, но не упиваемся!». Суворо заборонено тютюнопаління. Як зазначають старовіри, паління цигарок – це більший гріх, ніж вживання алкоголю. Людина, яка палить, за правилами не може навіть заходити до дому старообрядця. Якщо до оселі зайшов курець, господар дому має запросити наставника і освятити дім.

Суворі обмеження в середовищі старообрядців щодо посуду. Старообрядці не можуть їсти з посуду, з якого їли іновірці. Таким чином, старообрядці фактично не можуть відвідувати заклади громадського харчування, вживати їжу в гостях у іновірців, тощо.

Через ці обмежування частина старовірів заявляла у інтерв'ю, що їх дім закритий для представників інших віросповідань (вони не хочуть, щоб інші розпитували їх про ікони, церковні книжки, які займають почесне місце в інтер'єрі). Деякі батьки забороняють своїм дітям приводити у дім їхніх друзів, обмежують відвідування дітьми осель їх однокласників, друзів.

Проте більша частина заявляла, що вдома вони мають посуд для старовірів і посуд для іновірців. Ці люди більш відкриті для спілкування з представниками інших релігійних поглядів, мають теплі стосунки з колегами, друзями – не старовірами. Як зазначила одна з прихожанок, після спілкування з іновірцями треба лише додатково помолитися і обмити посуд, з якого вони вживали їжу, свяченою водою. А коли ходиш у гості – на дні народження, весілля, вечірки треба просто відмовитися від їжі. «Якщо тебе поважають, то будуть поважати твої релігійні погляди, а якщо ні – навіщо спілкуватися з такими людьми?».

І хоча майже всі старообрядці в інтерв'ю заявляли, що сучасне українське суспільство дуже толерантно ставиться до всіх традицій старовірів, що вони не відчують утисків, насмішок, наприклад, у порівнянні з радянськими часами, певний дискомфорт все ж таки члени даної релігійної громади спостерігається. Майже в кожному інтерв'ю можна було простежити думку, що старовірам дуже важко в сучасному світі, і що, якби була можливість звести контакти із оточуючим світом до мінімуму, це б посприяло збереженню релігійних традицій та зменшило кількість відступників від старої віри.

Певні заборони стосуються і зовнішнього вигляду старообрядців. Так, наприклад, всі чоловіки мають носити бороди. Гоління бороди сприймається як девіантна поведінка. Проте більшість молодих членів общини все ж-таки довгі бороди не відпускають. Як правило, перестають підрізати бороди чоловіки, які вийшли на пенсію.

Так само як чоловіки не мають права голити бороди, жінки не мають права стригти волосся. З самого дитинства дівчинці не можна обрізати волосся, а необхідно його заплітати у косу. Заміжня жінка має носити волосся, зібране у дві коси.

Обов'язковим для жінки є носити хустку, приховуючи волосся від очей сторонніх. Жінки не мають права носити штани, довжина спідниці має бути нижче колін. Не можна носити сукні або кофти з коротким рукавом. Чоловіки повинні носити сорочку, яка не заправляється у брюки, яка підперезувати паском. Але ці правила нині виконують, як правило, лише особи похилого віку.

Абсолютно неприпустимим є використання косметики, фарбування нігтів, носіння прикрас. Жінки і чоловіки можуть носити лише обручку та натільний хрест. Дуже негативним є ставлення до татуювання, яке називають клеймом нечистої сили.

Традиційний одяг старообрядців вже втрачено. Наставник згадував, що ще до війни (1941–1945 рр.) чоловіки носили довгі руські сорочки, які підперезували паском, а жінки вдягали довгі сарафани темних кольорів. Зараз лише одна жінка, яка співає в причеті, вдягає на службу коричневий довгий сарафан. Інші жінки вдягають довгі спідниці та сорочки або кофти з довгим рукавом. Чоловіки вдягнені у сорочки, які

вони не заправляють у брюки. Молоді хлопці приходять на службу навіть у спортивних костюмах та джінсах, однак обов'язково з паском.

Практично не носять сучасні старообрядці і лестівок. Лестівка – традиційний атрибут культури старообрядців (різновид чоток, зовні схожий на драбину, засіб для рахування кількості молитов, поклонів). Раніше всі старообрядці носили її на лівій руці. (Іноді вона використовувалася для покарання дітей, дружини. «Боязкий чоловік і лестівки боїться», - говорилося в руській приказці. Зараз з лестівкою у молитвенному будинку ходить лише наставник та уставщик.

Поступово втрачається сучасною общиною старообрядців і традиція відвідування молитвенного будинку. Як зазначив наставник Олександр Іванович: «Дети наши не все в церковь ходят. Многие маловерами стали».

Служби у Харкові проходять щосуботи (вечірня), щонеділі та на великі церковні свята. На службу збирається до 20 прихожан, на свята – до 100. Тривалість служби складає 5-7 годин, вечірня служба – 2 години. В Харкові у молитвиному будинку служба починається о 8 годині ранку. (Традиційно служби у старовірів - безпопівців починалися опівночі і тривали до самого ранку. Наприклад, община села Борового (Харківський район) служба триває з третьої до десятої години ранку).

Протягом служби прихожани стоять, сідають лише на час читання певних частин священного письма. У службі задіяні майже всі присутні: по черзі читають різні молитви, уривки священних книг. Цілий ряд молитов читається вголос, деякі молитви – співаючи.

Довготривалість служби є фактором, що певним чином відштовхує молодь від відвідування молитвиного будинку. Деякі старовіри починають ходити до православних церков, пояснюючи це тим, що Бог один, і немає різниці де молитися.

Вчинки таких людей старообрядці пояснюють їх бажанням спростити собі життя. Як зазначала одна з респондентом: «У православній церкві все дуже просто. Служба триває менше двох годин. Молитви можна не знати напам'ять. Можна прочитати з книжки, або стояти і просто мовчати, поставивши свічку до ікони. В церкву пускають навіть жінок у штанах. Все дуже просто і легко. А у нас дуже складно – вистояти треба понад 8 годин. Спина болить, але ми вже звикли. Важко стояти, коли ти не знаєш, що відбувається, а коли ти пам'ятаєш всі молитви – то служба дуже цікава і час її пролітає дуже швидко».

Відмова від старообрядництва молоді, трансформація релігійних поглядів в середовищі старовірів можна пояснити цілою низкою факторів, проте, на наш погляд, найвпливовішим є вплив глобалізаційних процесів, вплив сучасної культури на світогляд старовірів.

Збереження традиційної національної та релігійної культури є важливим фактором для всіх етносів в сучасному світі. Культура старообрядництва – це унікальний феномен в розвитку російської

традиційної культури як на теренах Росії, так і за кордоном. Старообрядці в Україні, і зокрема в Харкові, в сучасних умовах переживають серйозну кризу, пов'язану з зменшенням кількості членів общини, релігійні традиції зберігаються, в більшості, лише серед представниць пенсійного віку.

Втрата традиційної культури (особливо серед молоді) пояснюється високим рівнем обмежень та заборон, що дуже відрізняє повсякдення життя старовірів від повсякдення представників інших релігій. Заборони щодо одягу, посуду, спілкування з іновірцями, відвідування театрів, кінотеатрів, суворі пости, певні обмеження в інтимному житті, на наш погляд, видаються дуже складними сучасним старообрядцям. Всі ті можливості і свободи, які мають іновірці, поступово ведуть до відмови в середовищі старообрядців від традиційного способу життя.

На думку респондентів, протягом століть старовірам вдавалося зберігати власну віру і традиції через те, що вони жили общинами ізольовано по своїх селах, або замкненими общинами у містах. Під впливом урбанізаційних процесів ХХ століття, більшість старовірів із російських старообрядницьких сіл навколо Харкова іммігрувала до міста, де під впливом міської культури і почалася руйнація власної етнічної та релігійної самотності.

Одним із факторів скорочення старообрядницької общини можна вважати поширення на початку ХХІ століття тези про те, що Бог один, а шляхи до нього у кожного свої. Саме цей аргумент приводять ті старовіри, що поступово почали відвідувати «ніконіанські» православні церкви.

Таким чином, в сучасній Україні старообрядці переживають значну кризу, пов'язану з певною трансформацією релігійних поглядів членів общини, що може загрожувати поступовою втратою цієї унікальної культури в середовищі етнічних росіян.

Примітки

1. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 32. – Спр. 260.
2. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 226. – Спр. 333.
3. *Еремеев П.* Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825–1855 гг.: численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8.
4. *Обиченко А.* Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в. / А. А. Обиченко // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2010. – Вып. 7.
5. *Потоцкий В.* Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5.